

NADODRZAŃSKIE WYZNACZNIKI WOJNY SIĘDMIOLETNIEJ

W swojej wypowiedzi chciałbym się krótko zająć głównie tymi uwarunkowaniami wojny siedmioletniej z lat 1756—1763, które pozostawały w najbliższym związku z ziemiemi nadodrzańskimi. Jeśli, zgodnie z założeniami organizatorów sesji i jej tematem, wyłączymy z naszych rozważań pozaeuropejską — kolonialną część wojny, wyrosłą i rozgrywającą się na gruncie angielsko-francuskiej rywalizacji gospodarczej, to z pewnością zgodzimy się ze stwierdzeniem, że główny ciężar, przyczyn, starć zbrojnych, jak również skutków jej części europejskiej wiązała się właśnie z ziemiemi nadodrzańskimi. Przesądzał o tym trwający już 16 lat i teraz 1756 r. na nowo rozpalony prusko-austriacki konflikt o Śląsk¹, który z kolei, niejako wtórnie, spowodował ożywienie konfliktu prusko-szwedzkiego o Pomorze Szczecińskie², jak również wzmógł szkodzące Rzeczypospolitej działania Prus, głównie na linii brandenbursko-wielokopolskiej³. Te — rzec by można — elementarne nadodrzańskie wyznaczniki wojny siedmioletniej miały swój odpowiedni zarówno „rodowód”, jak i kontekst.

Wbrew stanowisku dawnej, a także poważnej części współczesnej historiografii niemieckiej, przypisującej osiemnastowiecznym Prusom rolę państwa — rzecznika postępu, zmuszonego przez wrogie mu otoczenie do ciągłej walki o własny byt i rozwój, broniącego interesów Rzeszy Niemieckiej, tamującego rosyjską ekspansję na zachód, równoważącego i stabilizującego stosunki w środkowo-wschodniej Europie,

¹ K. Bartkiewicz, *Osiemnastowieczne wojny śląskie w opiniach przedstawicieli polskiego Oświecenia*, w: *Świadomość historyczna Polaków*. Pod. red. J. Topolskiego, cz. II, (w druku); M. Skibiński, *Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austriacką w latach 1740—1745*, t. I—II, Kraków 1913; F. Heer, *Der König und die Kaiserin. Friedrich und Maria Theresia, ein deutscher Konflikt*, München 1981.

² *Geschichte des preussisch — schwedischen Krieges in Pommern, der Mark und Mecklenburg 1757—1762*. Zugleich als Beitrag zur Geschichte des siebenjährigen Krieges, Berlin 1858; S. Salmonowicz, *Fryderyk II*, Wrocław—Łódź 1981, s. 75—76.

³ F. Schwarz, *Die Provinz Posen als Achauplatz des siebenjährigen Krieges*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, R. 5: 1890, s. 245—294; W. Konopczyński, *Polska w dobie wojny siedmioletniej*, cz. II, Warszawa 1911, s. 161—162, 165—166; K. Olejnik, *Obrona polskiej granicy zachodniej od końca XIV do schyłku XVIII wieku*, Poznań 1985, s. 343—346; zob. także Z. Kaczmarszyk, *Dzieje Ziemi Lubuskiej do roku 1793*, „Rocznik Lubuski” R. XI: 1981, cz. 1, s. 57—59.

i inne tym podobne „chwalebne” role⁴, nie sposób nie wyjść od ogólnego stwierdzenia, że to właśnie Prusy były główną siłą sprawczą zarówno dwu pierwszych wojen śląskich z lat 1740—1742 i 1744—1745, jak też interesującej nas tutaj europejskiej części wojny siedmioletniej, niezrządkiem zamiennie określanej również mianem trzeciej wojny śląskiej⁵. Jak w 1740 r. napaścią na Śląsk i jego zaborem zakłóciły one ukształtowany w Europie w dwu pierwszych dziesięcioleciach XVIII w. stan względnej równowagi sił, tak w 1756 z myślą o zachowaniu Śląska a także — jak można sądzić — o uzyskaniu dalszych nabytków terytorialnych czy też osiągnięciu innych materialnych korzyści, podjęły w gruncie rzeczy próbę jego dalszego zakłócenia.

Swego rodzaju osobliwością 1756 r. w życiu politycznym Europy było najpierw powiązanie się Prus z pierwszoplanową zachodnioeuropejską potęgą — Anglią (układ westmünsterski z 16 stycznia), a następnie Austrii ze swoim dotychczasowym odwiecznym wrogiem — Francją (układ wersalski z 1 maja), wzmocnione w pierwszym przypadku głównie przez Hanover, w drugim zaś przez inne kraje niemieckie, a nade wszystko Rosję — czołową potęgę Europy wschodniej, także Saksonię, Szwecję, przez co nastąpiło tzw. odwrócenie przymierzy⁶.

Jakie dążenia i programy polityczne przyświecały tym państwom, których armie prowadziły wówczas działania wojenne na obszarze ziem nadodrzańskich?

Prusy, które w stosunkowo krótkich odstępach czasu wydarły innym ościennym państwom dwie dawniej polskie ziemie, mianowicie najpierw z rąk szwedzkich Pomorze Szczecińskie (1720), a następnie — austriackich Śląsk (1740), dążyły do umocnienia osiągniętego stanu posiadania, przy czym — mamy podstawy sądzić — chciały one tego dokonać nie tylko przez jego zdecydowaną obronę, ale także przez dalsze zdobycze terytorialne⁷. Znane nam od z górą pół wieku różne poufne listy i tajne dokumenty Fryderyka II, w tym jego tzw. testament polityczny z 1752 r. (sporządzony zresztą również w roku 1768) wyraźnie wskazują na Prusy Królewskie jako kolejną, świadomie wówczas zamierzaną i planowaną zdobycz, mającą zapewnić terytorialną łączność Brandenburgii z Prusami Wschodnimi, a przez to — terytorialną spójność pruskiego państwa, otwierającą z kolei możliwość dyktowania pol-

⁴ Zob. M. G. Müller, *Polska i Niemcy w układzie sił politycznych Europy XVIII wieku*, w: *Polska i Niemcy w okresie Oświecenia*. Red. A. Czubiński, Z. Kulak, Poznań 1986, s. 72 nn; Z. Kulak, *Okres Oświecenia w podręcznikach szkolnych Republiki Federalnej Niemiec*, w: tamże, s. 132—133.

⁵ H. Delbrück, *Friedrich der Grosse und der Ursprung des siebenjährigen Krieges*, „Preussische Jahrbücher”, t. 84, 1896; S. Salmonowicz, *Fryderyk II*, s. 71—72.

⁶ M. G. Müller, *Polska i Niemcy...*, s. 72—76; J. Burkhardt, *Abschied vom Religionskrieg. Der siebenjährige Krieg und die päpstliche Diplomatie*, Tübingen 1985; S. Salmonowicz, *Fryderyk II*, s. 46, 60, 65, 67—69; E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1977, s. 508—514.

⁷ M. Krohn, T. Carlyle, *Friedrich der Grosse und Schlesien*, „Jahrbuch d. Schles. Fr.-W.-Universität”, R. 10: 1965, s. 203—247; A. Wojtkowski, *Zaborczość królów pruskich w XVIII wieku*, Lwów 1931; Z. Wojciechowski, *Rozwój terytorialny Prus w stosunku do ziem macierzystych Polski*, Toruń 1939; W. Konopczyński, *Fryderyk Wielki a Polska*, Poznań 1947; S. Salmonowicz, *Fryderyk II*, s. 49—50, 77, 88; Z. Kulak, *Plany i cele polityki Fryderyka II wobec Polski*, „Przegląd Zachodni” R. XXXIII: 1977 nr 4, s. 56—83.

skiemu handlowi pruskich warunków⁸. Osiągnięcie przez Prusy tego rodzaju planów nie stało się wprawdzie możliwe w toku czy też wyniku wojny siedmioletniej, ale po jej zakończeniu niewiele już trzeba było lat na ich pełne urzeczywistnienie.

Bezpośrednim celem wojennym Austrii było — rzecz jasna — odzyskanie Śląska. Jego pozostawanie w rękach Prus, a nie jak przedtem Austrii, było oceniane również przez dwór saski jako — z jego punktu widzenia — o wiele bardziej niekorzystne, w tym zagrażające także przyszłości sasko-polskiej monarchii. Jest oczywiste, że wszystkie trzy wymienione państwa niemieckie rywalizowały ze sobą na terenie Rzeszy Niemieckiej. Wyniki walki o Śląsk czy też o polską koronę miały zatem również bądź wzmacniać bądź osłabiać szanse w tejże wewnątrzniemieckiej rywalizacji⁹.

Rewindykacyjny cel w stosunku do Prus, związany z Pomorzem Zachodnim, miała Szwecja, która jednakże — wyraźnie już straciwszy ze swej niedawnej jeszcze potęgę — od początku wojny nie miała realnych możliwości jego osiągnięcia.

Co się zaś tyczy Rosji, to ta nie stawiała sobie wówczas celów aneksyjnych na zachodzie. Jej chodziło o niejako wskrzeszenie i utrwalenie dawniejszego, powstałego po pokoju w Nystad, układu sił i wpływów w Europie środkowej, zburzonego właśnie pruskim zaborem Śląska, naturalnie sobie rezerwując wpływy polityczne w Rzeczypospolitej. I ten „restauracyjny” cel skłonił Rosję do przystąpienia do antypruskiego aliansu w wojnie siedmioletniej¹⁰.

Przedstawione tu krótko niektóre składniki ideologii politycznej państw, które brały udział w nadodrzańskich zmaganiach militarnych wojny siedmioletniej, współwystępowały z wieloma doniosłymi procesami społeczno-gospodarczymi, polityczno-ustrojowymi, kulturowymi, którym z jednej strony podlegały, z drugiej zaś na nie oddziaływały. Wśród tych procesów na szczególną uwagę zasługują wyraźnie widoczne w połowie XVIII wieku, właśnie zwłaszcza w krajach Europy środkowo-wschodniej, procesy wzrostowe i modernizacyjne. Chociaż kraje te nie osiągnęły tej ekonomicznej zasobności, którą wyróżniał się europejski Zachód, pod pewnymi względami skutecznie mu dorównały. Dokonało się to przede wszystkim w dziedzinie militarnej. W przeddzień wojny siedmioletniej armie Austrii, Rosji, Prus stały się równorzędnymi z armią francuską. Modernizacja tych krajów dokonywała się w ramach centralizmu administracyjnego. Jej formą państwową był absolutyzm¹¹.

⁸ Friedrich der Grosse. Die Politischen Testamente. Übersetzt v. F. Oppeln-Bronkowski. Mit einer Einführung v. C. B. Volz, Berlin 1922 (a także wznowienie: Stuttgart 1974); E. Bosbach, *Die „Reveries Politiques“ in Friedrich des Grossen Politischen Testament von 1752. Historisch-politische Erläuterung*, Köln—Graz 1960; Z. Kulak, *Plany i cele Fryderyka II wobec Polski*, s. 65, 68, 70—71.

⁹ T. Cegielski, *Problemy przebudowy ustrojowej Rzeszy Niemieckiej w XVIII wieku*, w: *Polska i Niemcy w okresie Oświecenia*. Red. A. Czubiński, Z. Kulak, Poznań 1986, s. 60—63.

¹⁰ J. Topolski, *Polska doby Oświecenia (1733—1795)*, w: *Dzieje Polski pod red. J. Topolskiego*, Warszawa 1975, s. 369; por. M. G. Müller, *Russland und der siebenjährige Krieg*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, R. 28: 1980 z. 2, s. 198—219.

¹¹ *Der Aufgeklärte Absolutismus*, Hrsg. v. K. O. v. Aretin, Köln 1974; *Aspekte des europäischen Absolutismus*, Hrsg. v. H. Patze, Hildesheim 1979; R. Vierhaus, *Deutschland im Zeitalter des Absolutismus (1648—1763)*. Deutsche Geschichte, Bd. 6, Göttingen 1978; I. Mittenzwei, *Theorie und Praxis des aufgeklärten Absolutismus in Brandenburg — Preussen*, „Jahr-

Na tym tle bardzo szczególne miejsce zajmowała ówczesna Rzeczpospolita. Jakkolwiek w wojnie siedmioletniej jako strona udziału nie brała, była ona w jej nadodrzański przebieg oraz skutki poważnie wprzęgnięta¹².

Również w Rzeczypospolitej tamtego okresu następowały coraz bardziej widoczne owe procesy wzrostowe i modernizacyjne, zwłaszcza w gospodarce i kulturze, które pod tym względem czyniły jej stan podobny do stanu krajów sąsiednich, jednakże — w odróżnieniu od tych krajów — procesom tym nie towarzyszyła tutaj odpowiednia sprawność polityczna i siła militarna państwa. Pod tym ostatnim względem Rzeczpospolita i zwłaszcza Prusy przedstawiały sobą dwa skrajne stany rzeczy. Stała armia pruska wzrosła w ciągu XVIII w. sześciokrotnie i podobnie jak armie dwu pozostałych sąsiednich państw była dziesięciokrotnie większa od armii polskiej¹³, która aż do końca lat osiemdziesiątych tego stulecia pozostawała na tym samym niskim — zaledwie kilkunastotysięcznym poziomie. W odróżnieniu od państwa pruskiego, skupiającego w czasach Fryderyka II zasadniczą uwagę na problemach polityki zagranicznej i doskonaleniu swojej dyplomacji, w czym podobne im były także pozostałe dwa sąsiednie państwa, Rzeczpospolita była zaabsorbowana swoimi sprawami wewnętrznymi, zwłaszcza politycznymi, z którymi również — jak to wykazały lata wojny siedmioletniej — nie zdołała się w porę uporać. Wewnętrznie podzielona nie umiała się „znaleźć” w nowej sytuacji zewnętrznej. Dyplomatycznie aktywniejszy podówczas od Warszawy dwór drezdeński również nie potrafił należycie sprostać trudnym zadaniom. W ten sposób, Rzeczpospolita, ze swoją odmiennością a zarazem polityczną i militarną słabością, wystąpiła w wojnie siedmioletniej nie w aktywnej roli strony czy arbitra, lecz niszczonego i osłabianego wojną terenu oraz przedmiotu aneksyjnych spekulacji przyszłych państw zaborczych¹⁴. Negatywny stosunek sąsiednich mocarstw do Rzeczypospolitej, dość wyraźnie zmanifestowany jeszcze przed wszystkimi trzema kolejnymi wojnami śląskimi, zwłaszcza w trakta-

buch für Geschichte”, Bd. 6, 1972, s. 53—106; W. Hubatsch, *Friedrich der Grosse und die preussische Verwaltung*, Köln 1973; E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, s. 706—710.

¹² Poza gwałtami rekwizycyjnymi dokonywanymi na polskich obszarach przygranicznych, szczególnym rodzajem wroglej wobec Polski polityki Fryderyka II, najwyraźniej uwidoczniwym w latach wojny siedmioletniej, było zalewanie jej fałszywą monetą, powodujące osłabianie gospodarki kraju. Zob. W. Konopczyński, *Polska w dobie wojny siedmioletniej*, cz. I, s. 244, 348, 392, 501—503; H. Cywiński, *Dziesięć wieków pieniądza polskiego 980—1980*, Warszawa 1982, s. 131; J. K. Hoensch, *Manipulacje walutowe Fryderyka II w okresie wojny siedmioletniej i ich wpływ na polską reformę monetarną z r. 1765—1766*, „Roczniki Historyczne” R. 39: 1973, s. 41—104.

¹³ O. Büsch, *Militärssystem und Sozialleben im alten Preussen 1723—1807. Die Anfänge der sozialen Militarisierung der preussisch-deutschen Gesellschaft*, Berlin 1962 (także wznawienie: Frankfurt a. Main 1981); Ch. Duffy, *Friedrich der Grosse und seine Armee*, Stuttgart 1978 (także w przekł. na j. angielski: *Frederick the Great. A Military Life*, London 1985); J. Topolski, *Polska doby Oświecenia*, s. 366.

¹⁴ W. Konopczyński, *Polska w dobie wojny siedmioletniej*, cz. I—II, Warszawa 1909—1911; J. Topolski, *Polska doby Oświecenia*, s. 365, 369 i in.; J. A. Gierowski, *Dyplomacja polska doby saskiej (1699—1763)*, w: *Historia dyplomacji polskiej*, t. II: 1572—1795 pod red. Z. Wójcika, Warszawa 1982, s. 337, 346—347, 470, 474, 484, 488—489; E. Rostworowski, *Miejsce Polski w Europie XVIII wieku*, w: *Polska i Niemcy w okresie Oświecenia*. Red. A. Czubiński, Z. Kulak, Poznań 1986, s. 13—16.

cie trzech czarnych orłów z 1732 r., przetrwał, jak jakaś złowieszcza myśl przewodnia, wszelkie dramatyczne zmagania wojny siedmioletniej i zaraz po jej zakończeniu dał znów bardzo wyraźnie o sobie znać. Umocnienie się Prus w posiadaniu Śląska, czyli nierozwiązanie przez tę wojnę jej najbardziej newralgicznego problemu, miało dla Rzeczypospolitej szczególnie niekorzystne następstwa¹⁵.

¹⁵ L. Beutin, *Die Wirkungen des siebenjährigen Krieges auf die Volkswirtschaft in Preussen*, w: *Gesammelte Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Hrsg. v. H. Kellenbenz, Köln—Graz 1963; E. Rostworowski, *Podbój Śląska przez Prusy a pierwszy rozbiór Polski*, „Przegląd Historyczny” R. 63: 1969, S. Salmonowicz, *Fryderyk II*, s. 96.